

Демченко О.П. Творча самореалізація молодших школярів з проявами обдарованості в умовах дозвілєвої діяльності / О.П.Демченко // Обдаровані діти – скарб нації : матеріали Міжнародної науково-практичної онлайнконференції (м. Київ, 8–11 грудня 2020 року). – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2020. – С. 111-117.

Демченко О.П.

Демченко Е.П.

Demchenko O.P.

**ТВОРЧА САМОРЕАЛІЗАЦІЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
З ПРОЯВАМИ ОБДАРОВАНОСТІ В УМОВАХ
ДОЗВІЛЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

**ТВОРЧЕСКАЯ САМОРЕАЛИЗАЦИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ
С ПРОЯВЛЕНИЯМИ ОДАРЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ ДОСУГОВОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

**CREATIVE SELF-REALIZATION OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN
WITH MANIFESTATIONS OF GIFT
IN THE CONDITIONS OF LEISURE ACTIVITY**

Анотація. У статті розкрито сутність самореалізації та творчої самореалізації як психологічних феноменів. Акцентовано увагу на статус дітей з проявами обдарованості як особистостей з особливими освітніми потребами. З'ясовано, що прагнення до творчої самореалізації є особливою необхідністю такої категорії учнів. Показана необхідність створення в навчальному закладі умов для творчої самореалізації всіх дітей в цілому, обдарованих особистостей зокрема. Визначено творчий потенціал дозвільної діяльності. Показано значення і представлені особливості проведення мистецьких конкурсів, участь в яких дітей з проявами обдарованості сприятиме задоволенню їх прагнення до творчої самореалізації.

Ключові слова: самореалізація, творча самореалізація, обдарованість, дитина з проявами обдарованості, дозвілля, дозвілєва діяльність, конкурс.

Аннотация. В статье раскрыто сущность самореализации и творческой самореализации как психологических феноменов. Акцентируется внимание на статусе детей с проявлениями одаренности как личностей с

особыми образовательными потребностями. Выяснено, что стремление к творческой самореализации является особой потребностью такой категории учащихся. Показано необходимость создания в учебном заведении условий для творческой самореализации всех детей в целом, одаренных личностей в частности. Определен творческий потенциал досуговой деятельности. Показано значение и представлены особенности проведения художественных конкурсов, участие в которых детей с проявлениями одаренности будет способствовать удовлетворению их стремления к творческой самореализации.

Ключевые слова: самореализация, творческая самореализация, одаренность, ребенок с проявлениями одаренности, досуг, досуговая деятельность, конкурс.

Abstract. *The article considers the essence of self-realization and creative self-realization as psychological phenomena. Emphasis is placed on the status of children with giftedness as individuals with special educational needs. It was found that the desire for creative self-realization is a special need of this category of pupils. The necessity of creating conditions for creative self-realization of all children in general, gifted in particular in an educational institution is shown. The creative and development potential of leisure activity is determined. The methodical features of holding competitions are presented, the participation in which children with talents will help to satisfy their desire for creative self-realization.*

Key words: *self-realization, creative self-realization, giftedness, child with manifestations of giftedness, leisure, leisure activity, competition.*

У контексті соціально-економічних трансформацій і конкурентних умов ХХІ століття особливого значення набуває здатність людини до творчості. Сучасні глобальні перетворення зумовлюють посилення важливості виховання в дитини таких особистісних якостей, завдяки яким вона поступово ставатиме активним суб'єктом соціальної взаємодії та діяльності, зможе творчо самореалізуватися, досягати професійного успіху. Це орієнтує педагогів на виховання творчої, ініціативної особистості, яка здатна легко адаптуватися до нових обставин, швидко та креативно мислити, знаходити цікаві та нестандартні рішення. Домінантною стає активізація творчої діяльності учнів, адже становлення суспільно активної та гармонійно розвиненої особистості великою мірою залежить від власних зусиль самої людини, спрямованих на самовдосконалення як однієї з умов досягнення успіху в життєтворчості, самовизначенні та самореалізації.

Питання самореалізації особистості належить до фундаментальних проблем людського буття, оскільки завдяки такому процесу відбувається

успішне включення особистості до суспільних відносин. У науковому дискурсі розробляються різні аспекти творчої самореалізації особистості: у контексті підготовки до професійної (І.Волощук, І.Краснощок, О. Теплова, Н. Сегеда, Т.Сущенко та ін.) і творчої (Н. Комісаренко, А.Ковальова, Л. Левченко, О.Рассказова та ін.) самореалізації учнівської молоді; як одного з критеріїв сформованості культури особистості (І.Зязюн, М.Недашківська, О.Щолокова та ін.) тощо.

У психолого-педагогічній науці (К.Абульханової-Славська, І.Бех, М.Боришевський, Г.Костюк, С.Максименко, А.Маслоу, К.Роджерс, С.Рубінштейн та ін.) прослідковуються різні підходи до пояснення сутності самореалізації особистості. У працях низки дослідників висвітлено основні положення психології самореалізації, яка визнається «складним, свідомим і цілеспрямованим процесом, в якому проходить розкриття й опредметнення сутнісних сил особистості в її різноманітній соціальній діяльності» [3]. Важливою є думка І.Бека, що «відкриття феномену самореалізації підростаючої особистості є новим етапом у психолого-педагогічних дослідженнях. Оскільки людині у процесі її формування і виховання надається новий статус – незалежної, з високим творчим потенціалом особистості, яка, перш за все, має сподіватися на власні сили, розум, енергію» [3].

Самореалізація людини можлива у будь-якій діяльності, виробничій і невиробничій, яка реалізується креативно. Так, на думку дослідників (І. Булах, І. Ворнюк, Л. Мова та ін.), прослідковується взаємозв'язок творчого потенціалу та самореалізації особистості. Вони розглядають творчість як один із системотвірних чинників, що обумовлює самореалізацію особистості. Так, Л.Мова вважає, що «специфіка творчої самореалізації особистості у кожній діяльності зумовлена особливостями цієї діяльності, вимогами, які вона висуває до людини та їх поєднанням з індивідуальними характеристиками особистості, що й знаходять своє вираження в індивідуальному стилі діяльності» [11].

Аналіз психологічного дискурсу (К.Абульханова-Славська, Н.Водо`янова, Л. Бурлачок, Х.Кіндлер, О. Киричук, Є. Коржова, Д.Леонт'єв, К.Томас, Н.Пезешкіан та ін.) дозволив виділити характерні *ознаки творчої самореалізації*: поштовхом її є спонтанно розвинена висока чутливість до проблем; основу складає особливе прагнення до самовдосконалення як одна з вищих потреб особистості; проявляється у високому рівні суб'єктності, активності життєвої позиції як здатності актуалізувати внутрішні потенціали й можливості тощо.

Психологи доводять, що молодший шкільний вік є сенситивним для початку самореалізації особистості, пов'язуючи це: з внутрішньою логікою психічного розвитку особистості (Д.Ельконін); суб'єктивним почуттям

безперервної самототожності (Е.Еріксон); інтелектуальним забезпеченням розвитку (Ж. Піаже); рівнем моральних суджень (Л. Колберг); соціальним інтелектом (Р.Сьома); емоційно-ефективної стороною духовного життя (Г.Дюпон); інтеграцією різних сторін розвитку (Дж. Ловінгер) тощо.

У контексті організації педагогічної роботи у різних типах закладів освіти необхідно створювати умови для творчої самореалізації всіх дітей загалом, обдарованих зокрема. Обдарованість у психолого-педагогічному дискурсі вважається складним феноменом, до пояснення природи й сутності якого немає єдиного підходу. В межах наукової розвідки будемо послуговуватися тлумаченням такого терміну, запропонованим О.Яковлевою. На думку дослідниці, обдарованість є «не лише особистісною характеристикою, тим чи іншим набором особистісних рис; а й виражає ступінь реалізації людиною власної індивідуальності». За висновками вченої, «людська індивідуальність унікальна, тому її реалізація – це і є творчий акт» [15, с.28]

У психолого-педагогічному обігу, окрім базового поняття «обдарованість», використовуються похідні терміни «обдарована дитина», «дитяча обдарованість» тощо. У нашому дослідженні будемо оперувати конструктом «дитина з проявами обдарованості», спираючись на наукову позицію низки вчених (О.Музика, Н.Лейстес, М.Холодна, О. Щєбланова, Ю. Юркевич та ін.). Дослідники обстоюють думку, що обдарованість дитини є її потенціалом, який може бути / не бути реалізованим. Дитячій обдарованості притаманний «ефект інверсії», тому вона може бути тимчасовим явищем і успіхи у певному виді діяльності нерідко досягаються перманентно. Для того, щоб обдарованість переросла в стійку особистісну якість, потрібна низка сприятливих соціально-психологічних чинників. Так, на складності та нестійкості явища дитячої обдарованості акцентує увагу О.Музика, зазначаючи, що наявні в дитинстві високі вроджені задатки можуть й не перерости в здібності, відповідно – в обдарованість. Дослідник обстоює думку, що «обдаровані діти вирізняються з-поміж інших не вродженими задатками, а тим, що вони стали на шлях розвитку обдарованості» [10].

З огляду на це, вони радять педагогам бути обережними щодо жорсткої констатації дитини як обдарованої. Поділяємо думку українських дослідників [12, с.17], що необхідно розрізняти поняття «обдарованість» і «прискорення темпів розвитку дитини», яке також може бути тимчасовими. Така «талановитість» швидко згасає, оскільки відсутній прояв творчого компонента або його розвиток був несвоєчасним. У свою чергу, вважаємо [7], що запропонований підхід щодо раннього виявлення ознак обдарованості у дітей, але водночас обережної ідентифікації особистості як обдарованої, з одного боку, є науково підтвердженим вагомими аргументами, які пов'язані з віковими

особливостями розгортання потенціалів обдарованості. З другого боку, таку позицію вважаємо гуманною стосовно дитини, яка перебуває лише на початковому етапі самопізнання, особистісного становлення, самореалізації, формування «Я – концепції» та самооцінки. Навішування їй дорослими, передусім батьками, ярлика «вунденкінда», постійне навіювання думки щодо винятковості й навіть геніальності, може суттєво нашкодити, навіть привести до життєвої трагедії, коли в майбутньому розвиток дитини зрівняється з умовною віковою нормою.

Діти з проявами обдарованості в останніх дослідженнях (І.Демченко, А.Колупаєва та ін.) вважаються особами з особливими освітніми потребами, яким для розгортання потенціалів і розвитку здібностей, досягнення високих результатів у відповідній діяльності необхідно створювати додаткові умови і використовувати більші, ніж для інших дітей, професійні ресурси. На думку І.Демченко [6], особливі освітні потреби для розвитку обдарованості – «це потреби в умовах, необхідних для оптимальної реалізації актуальних і потенційних можливостей (когнітивних, енергетичних і емоційно-вольових, включаючи мотиваційні)». Г.Кіт [8, с.170] до особливих освітніх потреб інтелектуально обдарованих дітей відносить необхідність організації пошуково-дослідницької діяльності. Апелюємо до праці українських психологів [14], які, розробляючи ціннісні детермінанти становлення обдарованої особистості, зазначають, що однією з її важливих потреб є реалізація творчого потенціалу.

У свою чергу, обстоюємо статус дітей з проявами обдарованості як особистостей з особливими потребами [5]. Вважаємо, що вони відносяться до специфічної групи осіб, які характеризуються розвитком, що відрізняється від умовної норми, і чий освітні потреби виходять за рамки загальноприйнятих стандартів. На наш погляд [5, с.94], для задоволення потреб високо здібних і творчих дітей у вимірах інклюзивної педагогіки потрібна особлива організація освітнього простору як предметно-подієвого континууму та психолого-педагогічного конструкту, в умовах якого підвищуються можливості для творчої самореалізації дітей з проявами обдарованості.

Складовою такого простору є дозвіллева дільність, під час якої організуються різні види творчої діяльності. Вітчизняні вчені [2; 4; 13 та ін.], які розробляють різні аспекти організації дозвілля дітей і молоді, розглядають вільний час як одну з форм самовираження й розвитку особистості в її життєдіяльності. Дозвілля організовується як специфічний спосіб активності, показниками якої у сфері вільного часу виділено: можливість вільного вибору видів культурно-дозвіллевої діяльності, підвищення творчої активності, самоосвіта, культура відпочинку, ступінь включеності тощо. Важливість

дозвіллевої діяльності молодших школярів підтверджує виявлена закономірність щодо акумулювання в дозвілевій діяльності необхідного заряду творчої енергетики, що дозволяє реалізувати внутрішній потенціал людини [9].

Дослідники [1; 2; 4; 9; 13] зазначають, що дозвілля є одним з видів діяльності, в якому закладено великий ресурс для формування творчо активної особистості, здатної повноцінно сприймати прекрасне, гармонійне, досконале в житті, творити за законами краси. Дозвілля забезпечує дитині з проявами обдарованості умови для розвитку здібностей, свободи вибору та самодіяльності, виходу за межі регламентованих дій, задоволення різнобічних інтересів і творчих потреб, реалізації оригінальних і нестандартних ідей тощо. До того ж дозвілля, як ніяка інша діяльність, надає можливість усвідомити себе особистістю, індивідуальністю, самоствердитися, розвинути свої інтереси та здібності та одночасно усвідомлювати себе частиною колективних спільнот.

Рівень просування учнів у саморозвитку як результату самореалізації в сфері організованого дозвілля має кілька показників: соціалізація особистості; розвиток дозвіллевих інтересів; емоційний розвиток і досвід колективних переживань у сфері дозвілля; розвиток самоконтролю, ініціативи, самоактуалізації, самоврядування; рівень здорового способу життя [13].

Дозвіллеву діяльність поділяють на рівні / типи: споживання, творчість, екстеріоризація, кожен з яких відрізняється не конкретним змістом діяльності, а ступенем інтелектуальної та емоційної включеності, ступенем духовної активності. Дозвілля може бути розважальне та творче, залежно від його загальної спрямованості [4].

Учені [1] виділяють функції дозвілля, серед яких: *творча*, яка спрямована на створення умов для вияву й розвитку креативного потенціалу особистості; *самовираження та самореалізації*, яка пов'язана з перетворенням внутрішніх індивідуальних ресурсів підлітка на зовнішні. Також у літературі описана *культурно-творча функція*, яка пов'язана з розвитком духовних сил і здібностей, з активною творчою діяльністю людини (трудовою, технічною, спортивно-ігровою, художньо-театральною, науково-дослідницькою, прикладною) [9].

На думку Л.Агамір'ян [2], творчі дозвіллеві практики мають різні прояви, до яких належать: художня творчість і самодіяльність (малювання, написання віршів, прози, гра на музичних інструментах); технічна творчість (конструювання, майстрування); аматорські заняття (колекціонування, рукоділля тощо).

Педагогічна організація дозвілля дітей відбувається в умовах позакласної та позашкільної роботи, в культурно-освітніх установах шляхом використання різних форм. Так, *форму дозвіллевої діяльності* розглядають «як структуру

організації змісту, як характер подачі матеріалу, як спосіб організації аудиторії». Дослідники (А.Воловик, Н.Бочарова, С.Шмаков та ін.) класифікують дозвіллевої за різними критеріями. Дозвіллевий процес як спільна суб'єкт-суб'єктна діяльність здійснюється в певних організаційних формах: екскурсії, читацькі конференції, предметні вечори, читання науково-популярної літератури, технічна творчість і робота в гуртках [4].

Однією з поширених форм творчої організації дитячого дозвілля є конкурси, побудовані за принцип змагальності. В основі конкурсу – різноманітна творчо-розвивальна діяльність учнів (інтелектуальна, ігрова, трудова, спортивна, художньо-естетична, технічна, спортивна тощо). Оскільки конкурси можна організовувати в будь-якому виді діяльності, то в них закладено великий потенціал для розв'язання актуальних завдань з виховання й розвитку здібних і потенційно обдарованих дітей, пошуку й підтримки юних талантів, обдарувань тощо. Під час конкурсів, які проводяться у сфері дозвілля, створюються умови для розвитку здібностей, задоволення різнобічних потреб дітей з проявами всіх видів обдарованості, задоволення прагнення щодо суперництва, першості, самоствердження; досягнення ситуації успіху та підвищення самооцінки, особистісного зростання; виховання наполегливості, відповідальності, вміння долати труднощі тощо.

Для того, щоб конкурс став ефективною формою організації дозвілля дітей з проявами обдарованості, їх творчої самореалізації, він повинен відповідати низці *вимог*, серед яких: урахування вікових особливостей інтересів дітей, їхніх здібностей та особливих потреб; організація конкурсу як колективної творчої справи, що передбачає включення дітей у різнобічну діяльність на різних етапах його проведення; використання різних видів конкурсів тощо. Зокрема, доцільно проводити творчі мистецькі конкурси (художні, літературні, музичні, інсценізації, танцювальні, пантоміми, огляди художньої самодіяльності тощо), які за змістовим наповненням можуть забезпечити умови для розвитку здібностей дітей з проявами різних видів обдарованості.

Під час мистецьких конкурсів організовуються різні види діяльності школярів, результатом їх проведення є створення здібними дітьми творчих робіт (малюнків, казок, оповідань, інсценівок, композицій тощо).

Методика проведення такого виду конкурсів у навчально-методичні літературі [1; 2; 4; 9; 13 та ін..] представлена недостатньо, однак аналіз досвіду роботи кращих учителів у цій площині дозволив нам виокремити *методичні особливості* їх організації:

- теми і зміст мистецьких конкурсів обумовлюються інтересами, здібностями і нахилами дітей з проявами обдарованості;
- доречно використовувати наступні конкурси на кращу казку, розповідь

чи казку в картинках, колективний чи особистий малюнок, квіткову композицію, інсценізовану казку, інсценізовану пісню, пісню-пародію, твір-мініатюру тощо;

– робота на конкурс може бути індивідуальною або колективною, в другому випадку учні кооперуються для їх виконання, розподіляють обов'язки, або передають завдання один одному для продовження, закінчення (естафета, ланцюжок);

– завершувати такі конкурси найбільш доцільно оглядом-захистом, оглядом-презентацією, а потім колективним обговоренням;

– оцінюючи конкурсні роботи, обов'язково в кожній з них слід визначити і відзначити позитивні сторони;

– важливо, щоб журі порадило, де можна використати творчі роботи (подарувати, прикрасити тощо).

Одним з видів мистецьких конкурсів, які використовуються у виховній роботі з дітьми з проявами обдарованості є *театралізовані конкурси*, завданнями яких є: розширення кругозору, знайомство з усною народною творчістю та художньою літературою; розвиток читацьких інтересів, артистичних здібностей дітей, творчості, формування свободи в рухах, міміці; виховання естетичних смаків, почуття дружби, колективізму.

У досвіді організації дозвілєвої діяльності дітей у закладах загальної середньої та позашкільної освіти проводяться театралізовані конкурси-інсценізації казок, пісень, пантоміми, конкурси юних акторів. Наприклад, поширеними є конкурси з *інсценізації: казок, в яких є багато дійових осіб* («Колобок», «Рукавичка» та ін.); *відомих казок на сучасний лад* («Пригоди Колобка у нашій школі», «Подорож героїв казок у майбутнє», «Нові друзі Мальвіни», «Котигорошко в країні злих героїв» та ін.); *дитячих і народних пісень* («Відекліп» та ін.); *пантоміми* («Відгадай прислів'я», «Упізнай казку», «Зіпсований телевізор» та ін.); *конкурси юних акторів* («Єралаш-шоу», «Кіносерпантин», «Театральний інститут») тощо.

Такий вид мистецьких конкурсів є театралізованим дійством, в якому не повинно бути переможених. Якщо група підготувалась вийти на сцену, показати свою постановку, значить вона вже заслуговує бути відзначеною в цьому конкурсі. У процесі організації такого виду мистецького конкурсу доцільно дотримуватися *методичних особливостей*:

– традиційно проводиться в літніх оздоровчих таборах, а також у позакласній виховній роботі школи;

– організовується з учнями одного або декількох класів однієї паралелі; для участі в конкурсі запрошується 3-5 команд;

– залежно від віку дітей обирають (організатори або самі учасники)

простішу чи складнішу казку (пісню);

- зміст казки можна змінювати «на сучасний лад», вносити гумористичні сценки, пантоміму, пісні, танці тощо;

- на інсценізований виступ виділяється приблизно 10-15 хв.;

- перед конкурсом проводиться жеребкування, кожна група буде знати черговість виступу, це надасть необхідної динаміки й організованості;

- під час показу інсценізації потрібно використовувати оптимальну кількість декорацій, реквізитів;

- потрібно позитивно оцінювати кожную команду-учасницю, призи повинні бути оригінальними й мотивовані; відзначити колективи можна, наприклад, таким чином: «за найкращий музичний спектакль»; «за найкращу режисерську роботу»; «за артистизм»; «за гумор і оригінальність інсценівки»; «за найкращу колективну акторську майстерність»; «найкращий актор» тощо.

У виховній роботі з молодшими школярами з проявами обдарованості є літературні конкурси, серед завдань таких конкурсів можуть бути наступні: *конкурс поетичних почуттів* (усі часники одержують завдання знайти вірші, в яких яскраво відображені почуття суму, любові, радості, співчуття тощо. Конкурсне завдання передбачає кращу декламацію віршів, вплив на відповідні почуття й емоції); *конкурс поетичних жанрів* (для проведення конкурсу відбираються вірші різних жанрів (елегія, сонет, балада, епіграма тощо), бажано, щоб вони були короткими; учасники змагаються на кращу декламацію віршів різних жанрів); *конкурс юних поетів* має на меті розвиток творчих здібностей учнів, схильних до написання віршів; конкурсне завдання передбачає художнє декламування учасниками власних віршів); *конкурс буриме* передбачає написання віршів експромтом на задані закінчення-рими.

Серед мистецьких конкурсів важливе місце у виховній роботі з творчими молодшими школярами займають *музичні конкурси*, які передбачають виконання завдань з різними видами діяльності: співом, танцями, музичним діалогом, імпровізацією, музично-ритмічними рухами, пластичним інтонуванням, грою на реальних і уявних музичних інструментах, слуханням і відгадуванням музичних творів, передачею емоцій, викликаних музичним твором, у кольорі й малюнку тощо. Наприклад, це можуть бути конкурси за наступними темами: «Знавці українських пісень», «Твої пісенні захоплення», «Вгадай мелодію», «Пані Танцювальність» тощо.

Отже, самореалізація особистості є складним психологічним феноменом, який пов'язаний з реалізацією творчого підходу до здійснення того чи іншого виду діяльності. Саме творчий, а не репродуктивний процес створює умови для прояву неповторної індивідуальності кожної особистості. Дозвіллева діяльність забезпечує можливість для задоволення потреб дітей з проявами обдарованості

у творчій самореалізації, які не завжди можуть бути задволені в процесі навчання. Для організації дозвіллевої діяльності необхідно добирати форми роботи, кожна з яких має свій педагогічний ресурс і повинна бути організована як колективна творча справа. У дозвілєвій роботі з потенційно обдарованими дітьми доречно проводити конкурси, включаючи їх у різнобічну творчу діяльність протягом тривалого часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аванесова Г. А. Культурно-досуговая деятельность : Теория и практика организации : учебное пособие для студентов вузов / Г. А. Аванесова. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 236 с.
2. Агамір'ян Л.В. Творчі дозвілєві практики сучасної підліткової молоді: специфіка, функції, прояви / Л.В. Агамір'ян // Український соціум, 2018, № 3 (66). – С.82-93.
3. Бех І.Д. Виховання особистості / І.Д.Бех : у 2 кн. – Кн. 2: Особистісно-орієнтований підхід : науково-практичні засади: навч.-метод. видання. – К.: Либідь, 2003. – 344 с.
4. Воловик А. Ф. Педагогіка дозвілля : підручник / А. Ф. Воловик, В. А. Воловик. – Харк. держ. акад. культури, 1999. – 332 с.
5. Демченко Е.П. Одаренный ребенок как личность с особыми потребностями в инклюзивном пространстве учебного заведения / Е. Демченко, О. Зайцева // SOCIETY. INTEGRATION. EDUCATION Proceedings of the International Scientific Conference. Volume II, May 26th-27th. – 2017. – P. 61–71.
6. Демченко И. И. Дети с особыми образовательными потребностями в инклюзивной начальной школе [Электронный ресурс] / И.И.Демченко // Концепт. – 2015. – № 08 (август). – Режим доступа: <http://e-koncept.ru/2015/15298.htm>.
7. Демченко О. П. До проблеми використання понять «обдарована дитина» і «дитяча обдарованість» у психолого-педагогічному дискурсі / О.П.Демченко // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук.пр. - Випуск 51. – Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2018. – С.137-143.
8. Кіт Г.Г. Творчий характер дослідницької діяльності учасників педагогічного процесу / Г.Г.Кит // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія : Педагогіка і психологія. – Випуск 34. – Вінниця, 2011. – С. 320-325
9. Крестьянов В. П. Педагогика досуга : учебное пособие для студентов педагогических вузов и высших учебных заведений культуры / В.П. Крестьянов. – Орел: ОГУ, 2010. – 156 с.

10. Музика О.Л. Як розвивати обдарованість і чи можна її втратити? / О.Л.Музика// Обдарована дитина. – 2006. – №3. – С.11-16.

11. Мова Л.В. Психологічні особливості забезпечення особистісної самореалізації майбутнього психолога у процесі фахової підготовки : дис. канд. психол. наук : спеціальність 19.00.07 ; НПУ ім. М.П. Драгоманова // Л.В. Мова. – К., 2003. – 200 с.

12. Розвиток соціально-комунікативної компетентності обдарованих учнів початкової школи: посібник / Н. В. Лук'янчук, Н. А. Климова, О. А. Ковальова, Ю. Ю. Савченко та ін. ; за заг. ред. Н. В. Лук'янчук і Н. А. Климової. – К. : Інститут обдарованої дитини, 2014. – 132 с.

13. Харченко С. Я. Організація вільного часу школярів : навч.-метод.посібник / С.Я. Харченко, І.В.Белецька, Т.С.Гаміна. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – 304 с.

14. Ціннісна детермінація становлення обдарованої особистості: монографія / О. Л. Музика, І. М. Біла, Д. К. Корольов та ін. ; за ред. О. Л. Музики. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2017. – 220 с.

15. Яковлева Е. Развитие творческого потенциала личности школьника / Е.Яковлева // Вопросы психологии. – 1996. – № 3. – С. 21-32.